

## Árpád „de genere Turul”

Jó ideje nyúglódom az Árpád-kori Szovárd nemzetséghez kapcsolódó történeti-nyelvtörténeti kérdések monografikus feldolgozásával. A téma fontosságát, egyzersmind izgalmát azok a benne rejlő tanulságok adják, amelyek két irányba mutatnak. Egyrészt Konsztantínosz Σάβαρτοι ἄσφαλοι-jától Péter püspök/kancellár (Anonymus) családjáig vezetnek el; másrészt az Árpád-kor geszta- és krónikairóaldalmának és a korabeli oklevelek tartalmának ellentéteiben és összefüggéseiben mutatkozhatnak meg, az irodalmi-írói képzelet és a történeti valóság szembesítésével.

Ebben az ismerethalmazban csak egy kis részlet az a terminológiai többlet, amelyet Kézai Simon a Szovárd-kérdéssel összefüggésben a *Turul* nemzetség, illetőleg *turul* madár dolgában fűz az Árpádoknak P. mester gesztájában leírt eredetmondájához. Minden bizsonnyal már postumus megjelenendő munkám e részletét teszem itt közzé készülő könyvemhez képest változtatlan formában, annak reményében, hogy folyóiratunk olvasóinak érdeklődését is felkelti a téma.

\*

1. A krónikák szövegelemzésének Szovárd-történetéről szóló szakaszában már jeleztem, hogy Kézai *Turul* nemzetségének problematikáját annak többoldalú jelentőségéhez mérten külön fejezetben fogom tárgyalni. E téma egyébként nem aktuális okokból van e tanulmányba „ideráncigálva”, hanem, mint láttuk, szerves része a Szovárd-kérdésnek, közvetve egyik meghatározója a Szovárdok eredete tematikájának. A téma legfontosabb adata a Kézai-krónika magyar történetének 27. capitulumában, tulajdonnévként áll előttünk, ahol is a primus capitaneus Árpádról az áll: „Arpad, filius Almi, filii Elad, filii Vger de genere *Turul*” (SRH. 1: 165). Kézai tulajdonnévként még egyszer említi a *Turul*-t, magyar történetének 76. fejezetében ugyanis újra utal az Árpád nemzetségre, itt Dzsécsét (Gézát) emlegetve: „Dux namque Geicha de genere *Turul*” (SRH. 1: 188).

Ám e magyar történetbeli tulajdonnévi minőségek mellett a név krónikásunk hun történetében Atillára vonatkoztatottan is előjön, mégpedig köznévként: „Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice *turul* dicitur, in capite cum corona.” Ugyanitt utal krónikásunk a hunok címerpajzsának Dzsécséig (Gézáig) való viselésére: „Istud enim banerium Hunni usque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere.” (SRH. 1: 152).

2. Mint látható, Kézai az idézett szövegrészekben a *turul*-problémát nem elsősorban mondai vonatkozásaira tekintettel, hanem terminológiai szinten kezeli. Krónikásunk terminológiai beállítottságával szemben szakirodalmunk a *turul*-kérdéssel kapcsolatban a súlyt inkább a mondai problematikára, illetőleg annak eredetére helyezi. Az idevágó véleményekben van némi ingadozás a tekintetben, hogy az eredetmonda a magyarság egészére vonatkozik-e, vagy csak Árpád nemzetségére, illetőleg hogy kezdetei mely időre mennek vissza. Az általános és nyilván helyes nézet mégis az, hogy a témakör kifejezetten az Árpád-házhoz kapcsolódik és Ál-

mossal kezdődik; hogy benne a nemzetségi szervezetre esik a súly; hogy közép-pontjában totemállat, ragadozó madár áll; hogy részben a szóbeliség szintjén, részben őskronikai hagyományként él tovább; végül abban is, hogy Kézai P. mester elbeszéléséből merítette mondanivalójának ihletét (a mondai problematikára l. pl.: DEÉR 1938: 51; GYÖRFFY 1948: 46; PAIS 1949: 37–43 és 1975: 304–7, 311–2; HORVÁTH 1954: 16; KRISTÓ 1970: 116; SZÜCS 1997: 103, 118; VESZPRÉMY 1999: 138).

Figyelemre méltó és nyilván nem véletlen körülmény, hogy a XIV. századi krónikaegyüttesben sem a *Turul* tulajdonnévről, sem *turul* köznévről szó sem esik. Itt a Kézai-krónika szövegének megfelelő helyeken, így az eredetmondában pusztá *austur*-t találunk: „avis quasi in forma *austuris* veniens” (26. cap., SRH. 1: 284); valamint Atilla címerpajzsával kapcsolatban: „Baluerium quoque regis Atile, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem *austuris* in capite habebat cum corona” (10. cap., SRH. 1: 263). Mindez önmagában is világosan mutatja, hogy a *Turul*, *turul* nevezet Kézai találmánya.

Bár a kérdés háttérben jelzett tulajdonnévi és köznévi problematika lényegében összefügg, Kézai lehetséges forrásanyaga szempontjából külön-külön tárgyalásuk talán célravezetőbb.

**3.** Mivel a *turul* krónikásunknál tulajdonnévi mivoltában kifejezetten az Árpádokra vonatkoztatott nemzetségnév, történeti szakirodalmunk elsősorban erre a nemzetségi témakörre támaszkodott. Egykori kiváló történésziünk, KARÁCSONYI JÁNOS a magyar nemzetségekről szóló monográfiájában *Túroly* (*Turul*) nemzetségről értekezik, és ebben a nemzetségben látja Kézai „de genere *Turul*”-jának eredetét, arra alapozva, hogy ez a Bihar megyei nemzetség rokonságot tartott a királyi családdal (l. KARÁCSONYI 1901: 116–9).

E nemzetséget a szerző alighanem családlilag összetartozó *Turul* nevű személyek létéből következteti; l. pl.: 1270: „relicta comitis *Turul*” (CD. V/1: 84), feltehetően ez az ispán volt a nemzetségnek mondott itteni család feje. A családból KARÁCSONYI még egy *Turul* nevet emleget, 1354–8-ból, az érmelléki Csételekről (i. m. 117). E két név előfordulása még családi összetartozásra is nehezen mutathat, nem-hogy nemzetségre. A királyi házzal rokonság feltevése pedig teljes képtelenség, mivel ennek semmi hagyománya, illetőleg bizonyossága nincs, nyilvánvalóan Kézai reminiscenciák hívták életre.

Bihar megye történetéről szólva mind JAKÓ, mind GYÖRFFY KARÁCSONYI nyomán halad, következetesen *Turul* nemzetséget emlegetve (l. JAKÓ 1940: 46–8; GYÖRFFY 1: 567).

A feltételezett család kiterjedt érmelléki birtokrendszere egyébként ismert (l. JAKÓ 1940: 33 stb.); GYÖRFFY szerint a nemzetség e területet már Szt. István korában megszállta (l. GYÖRFFY 1: 576). Lehet, hogy ez némi túlzás, de korai településüket Széplakon létesített udvarházuk mindenesetre alátámaszthatja (l. GYÖRFFY 1977: 262). Legkorábbi kimutatható érmelléki településeik: [1163–73]>1520 k.: v. *Thorsa!*, ma *Értarcsa*, román *Tarcea*; 1225/550: *Apathi*, ma *Körösszegapáti* (l. GYÖRFFY 1: 673).

Meg kell azonban jegyezni, hogy e nemzetség nyomai után kutatva „de genere *Turul*”-ról egyetlen adatot sem találtam. Az előbbiek alapján ez aligha véletlen. Nem tudnék tehát másra gondolni, mint kiváló történészeinknél egyfelől Kézai

hatásának érvényesülésére, másfelől KARÁCSONYI tekintélyének felülvizsgálat nélküli követésére. Tévedésüket SEBŐK FERENC cikkaláírással sajnálatosan átveszi a KMTLex. (693); az egész lexikoncikk hibás.

Biharban tehát az Árpád-ház *Turul* nevének nemhogy nemzetségi előzményét nem kereshetjük, de még tulajdonnévi előzményként is több mint kétséges *Turul*-nemzetség feltevése. Úgyszintén Krasznában és Közép-Szolnokban is csak *Turul* ispánnak (Györffy 3: 514–5) és nem *Turul* nemzetségnek voltak birtokai.

4. KARÁCSONYI viszont figyelte arra, hogy *Turul* tulajdonnevek a Dunántúlon is vannak, néhányuk említése mellett azonban kétkedéssel szól ezeknek a bihariakhoz való tartozásáról. Elsősorban Zalából keríthetők elő az oklevelekből ilyen nevek: *S z e m é l y n e v e k*: 1217: *Turul comes* (ZalaOkl. 1: 250); 1229: *Comes Turul* (CD. IX/7: 651); 1239/1346: *Turul* (CD. IV/1: 166); 1272: „*Comes Turul ... villa Topulcha in Zala*” (CD. IX/7: 687); stb. *H e l y n e v e k* pl.: 1327: *Turulthapocha* (ZalaOkl. 1: 203), ma *Tapolca* (I. PAIS 1975: 311); 1356: *Poss. Turul* (CSÁNKI 3: 118), Zala megye, elpusztult; 1430: *Poss. Twrol, Turol* (CSÁNKI 3: 118, nem azonos az előbbivel); stb. Aligha kétséges, hogy ezek a helynevek – függetlenül előfordulásuk idejétől – az említett személynévanyagra mennek vissza.

A személynévi adatokkal kapcsolatban meg kell jegyezni a következőket: Több ispán rangú *Turul* nevű személynek és részben birtokaikként szereplő helyneveknek a feltűnése arra mutathat, hogy neves nagybirtokos családokról lehetett itt szó. A család kiemelkedő társadalmi helyzete lehet alapja esetleg annak, hogy Kézai – aki különben éppen nem rokonszenvezett a főúri réteggel – a nagybirtokos *Turul* családot nemzetségnevek analógiájára vehette számításba.

A bihari családdal kapcsolatban emlegetett *Turul comes*nek és az utolsóként említett zalai *Turul comes*nek feltűnően egybeesik időben az előfordulása; ez a körülmény – tekintve a korábbi főrangú családok távolabbi országrészekben is birtoklását – felveti azt a kérdést, hogy nem azonos személy szerepel-e a két adatban. Esetleges azonosságuk szintén alátámaszthatná a Biharból említett ispánnak ott meglehetősen társtalan voltát, és egyúttal a bihari *Turulok* létehez kapcsolódó kételyeket.

Mivel e dunántúli (zalai) tulajdonnévadatok filológiai értéke nagy számokra és egybetartozásukra tekintettel nem vonható kétségbe, e körülmény esetleg egy másik összefüggésre is rámutathat. Arra tudniillik, hogy Kézai Árpádokra alkalmazott „genus *Turul*”-ja ötletének háttérében ennek a zalai főrangú családnak a *Turul* neve ott rejtőzhet.

Krónikásunk maga említette „Simon de Keza” neve jelzi származási helyét, Kéza falut; ennek első előfordulása 1339: „p. *Keza*” (GYÖRFFY 2: 392); ma német népetimológiás névalakítással *Ginza*, puszta Alcsútdoboz határában, Fejér megyében. Krónikásunk számára tehát nemcsak időbelileg, hanem többé-kevésbé helyileg is adva volt a neves Zala megyei *Turul* család ismerete. A helyi viszonylatokhoz megjegyzendő, hogy a zalai *Turul* család fő fészke Zala megyének egykor a Balaton északi részén Veszprémbe benyúló legészakibb nyúlványa volt, i. a korábban már említett *Turultapolcá*-t is. Az időbeli egybeesésre l. a már idézett 1272: „*Comes Turul*”-t.

A Dunántúlon előfordul még egy helynév, melynek etimológiailag és esetleg birtoktörténetileg jelentősége lehet a *turul*-kérdés tulajdonnévi háttérének összefüg-

gésrendszerében: 1237: *Turul*; 1290 k.: „v. *Turul*”; 1329/XIV. sz.: *Thurun* [az *n l*-re javítva] (GYÖRFFY 1: 397); 1551: *Thwron* (FNESz. 2: 689); ma *Túröny*. A helységnevi mai alakja alkalmasint arra mutat, hogy a középkori *Turul* hely- és személynévek kiejtése *Túrul* lehetett.

A középkorból még számos több mint kétes *Turul* adat kerül elő az oklevelekből. Ezekből egy-két példa: 1251/1281: „sub Castro *Turul*” (HazOkl. 1: 19), IV. Béla e vár mellett alapít premontrei monostort a túrói prépostság területén, itt az oklevél-író a *Túróc* helynévből csinált *Turul*-t; 1257/1761: *Turul* (CD. IV/2: 424), azonosították a mai Zemplén megyei Kis- és Nagytoronnyával; stb. Mindezekre vö. PAIS 1949: 41–2. Ilyen és hasonló téves azonosítások jórészt XIX. századi, filológiailag pontatlan, nemegyszer tendenciózusan, oklevélmásolói buzgalommal alakított oklevélkiadásokból kerültek elő.

Mindezek alapján annyi bizonyos, hogy a felsorolt zalai tulajdonnévi – mind személy-, mind helynévi – adatokra a *turul*-kérdés magyarázatában biztos alapként, filológiailag igazolt valóságtartalommal lehet számítani, merő ellentétben a bihariakkal és minden egyéb említettel a baranyain kívül.

**5.** Kézai szövegében a tárgyalt *Turul* nemzetségnéven kívül a magyar *turul* köznévi megjelölés is felmerül.

E téma hun előzményeként az idevágó szövegben arról van szó, hogy Atila címerpajzsán koronás fejű madár szerepelt. Valószínű, hogy a pajzs ragadozó madarat ábrázolt. Kézai azt állítja, hogy a madárnév a magyarban is megvolt, *turul* alakban. Mivel a krónikás szerint a madaras pajzs a hun sereg fegyverviselésében Gézáig fennmaradt, nyilvánvaló, hogy a magyar *turul* szó nála szintén az ominózus ragadozó madarat jelölte, mégpedig a magyarban is általános használatúnak tekintve.

A megválaszolendő kérdés kettős: 1. Honnan vette krónikásunk, hogy ez a köznévi megvan a magyarban? 2. Hogyan viszonyul e köznévi szó Kézai *Turul* tulajdonneveihez, továbbá az Árpádok nemzetségnevéhez?

Ami az első kérdést illeti, általánosságban abból kell kiindulnunk, hogy mint ismeretes, a nyelvek életéből, így a magyarból is, idők folyamán számos szó kiveszett. Kiveszésük oka azonban mindig magyarázható: jelentéktelenné, illetve szükégtelenné váltak. Mivel azonban Kézai a magyar *turul* köznévet – nemzetségnévi használatából következően – az Árpádokra vonatkoztatja, aligha elképzelhető, hogy ilyen társadalmi-történeti szempontból fontos korabeli szó nyomtalan eltűnésével számolni lehetne. Márpedig e közsztót Kézai óta a XIX. századig senki le nem írta. Hiányzik tehát nemcsak a már említett krónikakompozícióból, hanem – többek között – az időben követő történeti munkák mindegyikéből.

Van azonban az éremnek még egy másik, ugyancsak fontos oldala is. Annak a madárnévnek a jelentése, amelyet P. mester és a krónikák az Árpádok genezisére *astur*, *austur* szóval alkalmaztak, egyértelműen ’héja, ölyv’, esetleg még ’sólyom’ volt, világosan következően olyan szótartományba illeszkedett, amely a magyarban általában, népi-nyelvjárási szinten pedig különösképpen, a nagyon ismert fogalmak sorában szerepelt, és nyelvünkben e ragadozómadár-fajta megnevezéseként a legrégebbi időktől máig nagy bőségben fennmaradt, így pl.: *héja*, *kánya*, *kerecsen*, *torontál*, *karvaly*, *ráró* stb. és persze *ölyv* és *sólyom* is.

Hogy e köznévi Kézai szövegében szereplése után nyomtalanul eltűnik, azt a nagy magyar történeti szógyűjtemények turulhiányai is jelzik. E szó Kézai után elsőként a reformkor történeti-szépirodalmi műveiben tűnik fel újra. Első adatunk Vörösmartytól, 1827-ből való, Eger című költeményéből: *turulként* alakban. Sokszor használja Arany stb. (Mindezekre l. az akadémiai Nagyszótár kéziratos anyagát.) A történettudományi romantika jellegzetes terméke az 1883-ban indult folyóirat *Turul* címe, melynek első kötetében NAGY GYULA naiv fejtegetések során igyekszik bizonyítani a turul-kérdés valóságtartalmát, illetőleg a *karvaly* névvel való származási azonosságát (NAGY: Turul 1883: 29–33).

Felbukkanási ideje nem véletlen, néhány évtizeddel korábban került elő ugyanis Kézai műve, s a romantizmus rögtön „rácsapott”.

Nem lehet tehát vitás, hogy az Árpádokra vonatkoztatott *Turul* nemzetségnév Kézai találmánya, és a nála Atillával kapcsolatban emlegetett köznévi *turul* pedig ennek csak aktualizált változata, nem magyar nyelvi valóság. Máshol kell tehát a megoldást keresni.

**6.** Korábbi, ide utaló próbálkozások (VÁMBÉRY, MUNKÁCSI) után Kézai *turul*, *Turul*-jára egykori kiváló nyelvtörténészünk, GOMBOCZ ZOLTÁN adott figyelemre-méltó, filológiaiilag megalapozott magyarázatot: < török köznévi *toyrl* 'ragadozó-madár-fajta'; személynévi *Toghril, Toghrul, Torjul*, törzsnévi *Torgul*. A magyarba való köznévi átkerülésre nézve a szerző Kézainak Atilla címerpajzsára vonatkozó passzusát emlegeti, egyébként a magyar Turul nemzetség ősi voltát hangsúlyozza. A török adatokból kiindulva a magyar kiejtésben első szótagi *ú*-ra következtet. Nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a törökből a magyarba köznévi vagy tulajdonnévi átvételről van-e szó. (L. GOMBOCZ 1914: 296–8; vö. még UŐ 1912: 133.)

GOMBOCZ véleményéhez azt a megjegyzést kell fűzni, hogy egyrészt a magyar szó török párhuzamaiban a tulajdonnevek dominálnak, köznévi török megfelelője lényegében csak a csagatájból mérvadó, a kései oszmánli megfelelő nem számottevő tényező (l. RÄSÄNEN 1969: 484). Hogy GOMBOCZ etimológiájával számolni kell, ez nem lehet kétséges.

Annál kérdésesebb, hogy Kézai hogyan jutott a szó, illetőleg tulajdonnév török etimonjához.

A köznévi vagy a tulajdonnévi vonal az, amelyen a továbbiakban haladnunk lehet. Ez utóbbi lehetőség nagymértékben függ attól, hogy hogyan ítéljük meg krónikásunknak e nyelvelvre utalását. A megfelelő köznévi hiánya a magyarban arra mutathat, hogy magyar tulajdonnevek, kizárásos alapon a zalaiak állhattak gondolkodása háttérében. Valósággal csodaszamba menne azonban, hogy legalább bizonyos fokú török nyelvi ismeretek nélkül ezeknek a tulajdonneveknek a GOMBOCZ felvetette ragadozó madárra vonatkozó, pontosabban 'héja' jelentésű török köznévvvel egyezését felismerhette és az Árpádok genezisében szereplő ragadozó madárra alkalmazhatta volna.

Az a kérdés tehát, hogy a magyar krónikás hogyan juthatott török nyelvi ismeretek birtokába. Mindenekelőtt a hunok valószínű török nyelvűségéről (l.: LIGETI 1940: 44–7; NÉMETH szerk. 1940: 225–6) mit sem tudhatott, különben is magyaroknak tartotta őket. Továbbá nyugati tanulmányai során még gyerekcipőben sem

járó turkológiai ismeretekkel sem rendelkezhetett. Végül pedig igen kevésbé valószínű, hogy a zalai Turulok ilyesféle névhagyományát vette volna át. Jellemző, hogy az erősen turkofil szemléletű PAIS, aki „Turul” címen részletes tanulmányt is írt a kérdésről, sem veti föl a zalai Turulok saját török névhagyományának lehetőségét (vö. 1941: 41). Valamilyen szintű török nyelvi ismeret birtokában Kézainak magának kellett tehát értenie e török szót, hogy az általa egyedül konkrétan megfogható zalai *Turul* nevek háttérében levő köznévi jelentést felismerhesse. (Az persze kevésbé valószínű, hogy e család egyáltalán őrizhetett valami hagyományt nevének török, közelebből ’héja’ jelentésű eredetéről, és a krónikás tőlük értesülhetett volna a szóról, illetőleg jelentéséről.)

Közbevetőleg meg kell jegyezmem, hogy ami a magyar *Turul* névnek Atilára és hunjaira vonatkoztatását és a címermadárhoz kapcsolódóan egészen Gézáig való elvezetését illeti a krónikás szövegében, ez aligha lehet több a hun = magyar azonosítás ezzel is megtámogatható igazolásánál. A pajzsukon szereplő ragadozó madár általa török eredetű szóval való magyar megnevezéséhez ennek semmi közvetlen köze nem lehet. Idevágó szövegének eme részletét tehát török nyelvi ismereteinek ügyéből teljességgel kivonhatjuk.

Hogy Kézai korának *Turul* tulajdonneveiben felismerhette, esetleg korábbi népi hagyományokból, de alkalmasint inkább P. mester gesztájából ismerhette az Árpádoknak ragadozó madárhoz kapcsolt eredetmondáját, sőt a gesztában megtalálhatta ennek *astur*-ként emlegetett nevét is, ehhez mindenképp ösztönzést kaphatott a madár magyarul megnevezésére. Ezt korának *Turul* tulajdonneveiben csak úgy találhatta meg, hogy ismerte ezek török köznévi jelentését. Más kérdés, hogy ennek elhitettségét a tőle vallott hun = magyar azonosság keretébe kellett helyezni.

A GOMBOCZ zseniális meglátása révén felmerült török szóra csak úgy lehettérá, hogy ehhez török nyelvi ismeretei szolgáltak adalékkul. A már említett kizárásos alapon ehhez csupán saját nyelvi készségei révén juthatott hozzá.

A XIII. század második felében a közmagyarság török nyelvi ismereteiről nemigen lehetett szó, különböző török nyelveken beszélő és e nyelveket többé-kevésbé továbbvivő jövevények azonban nagy számban voltak jelen a Kárpát-medencében. Nem kicsi tehát a valószínűsége annak, hogy Kézai esetében valahol ez utóbbi, nem magyar népi-nyelvi körben kell vagy legalábbis lehet kereskednünk. Ha számításba vesszük, hogy Kézai tájilag honnan emelkedhetett feltehetően alacsony társadalmi szintű környezetéből a klérusba, közelebből történetíróvá, talán nem tévedünk, ha besenyő népi-nyelvi közegre gondolunk. Ez nem pusztá föltevés, két tényező is alátámaszthatja. Az egyik az, hogy krónikásunk – mint már utaltam rá – Kézáról, a Velencei-tótól északra elterülő és a Vértes keleti lábaitól a Dunáig terjedő, a Duna mentén észak–déli irányban hosszan elhúzó, a Sárvíz folyását követő mélyföldi, mocsaras területéről származott, ahol a Kárpát-medencébe bejött besenyők tömegei, illetőleg ezek fokozatosan elmagyarosodó ivadékaik éltek még az ő korában is. Erre a településtörténeti tényre szakirodalmi közismertsége miatt szükségtelen bibliográfiailag utalnom.

Különös jelentősége van annak, hogy GOMBOCZ forrásai alapján köznyelvi megfelelőként komolyan számításba vehetően csupán a kipszak típusú csagatájt tudja megjelölni, a besenyők pedig valószínűleg kipszak nyelvet beszéltek, amely a török

nyelvek között különleges karakterű (I. GYÖRFFY 1939: 463, 1990: 170–9; CZEGLÉDY 1950: 362; LIGETI 1986: 362; NÉMETH 1991: 172; RÓNA-TAS 1996: 198).

A besenyők elmagyarosodása a XIII. század második felében, a Dunától nyugatra fekvő mélyföldön is olyan fázisban lehetett, amely eredeti nyelvűségük megmaradásának feltevését már alighanem kétségessé teszi. A kétnyelvűség reliktumai azonban egyes fogalmi mezőkben, mint ismeretes, jó ideig fennmaradtak, szépen példázzák e jelenséget a hozzánk bekerült kunok, jászok nyelvi maradványai is. Ezek is jelzik olyan fogalmak megnevezésének továbbélését, amelyek népnyelvi szinten, mint ismeretes, időtállóak szoktak lenni. Ezekbe feltétlenül beletartozik a madárvilág, közelebbről a ragadozó madarak megnevezésének a csoportja. Nincs tehát különösebben kételkednivaló abban, hogy ’héja, ölyv, sólyom stb.’ jelentésű szó a Duna menti elmagyarosodó besenyők nyelvében is továbbélhetett, és magyarázhatja az e területről származó Kézai Simon ominózus szóhasználatát.

7. A fentiekből következik, hogy Kézai Simon valamilyen szintű besenyő tudása alapján saját, egyedi szüleményeként emelte át a *turul*-t a magyarba. Lényegében tökéletes magyar nyelvújítási cselekményt hajtott végre, amikor magyar tulajdonnév török nyelvi megfelelőjének felismerésével a *turul* köznevet ragadozó madár: ’ölyv, héja, sólyom-féle’ jelentéssel megalkotta, és az Árpádok mondai hagyományon alapuló, és P. mester *astur*-jával írásban is rögzített terminusát a magyarba átültetve a XIII. század második felének írásbeli szokása szerint a nemzetiség–genus fogalomkörében alkalmazta. Nem krónikásunkon múltott, hogy művének zaklatott sorsa, más kéziratokba való bedolgozásának hiánya, másolatainak sok filológiai problémával terhes volta (I. VESZPRÉMY 1999: 155–7) következményeként szóújítása a reformkorig elsikkadt az írásbeliségben. Más kérdés, hogy a reformkor tudományos és szépirodalmi romantikája révén a turulhagyomány is – mint annyi más nemzeti hagyományunk – kitörölhetetlenül beépült a nemzeti tudatba (vö. BENKŐ 2002: 77–80). Manapság méltatlan bolygatásához azonban e tanulmány keletkezésének semmi köze.

### A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 2002. Egy kis tanulság Anonymus-kutatásaimból. In: BALÁZS GÉZA, A. JÁSZÓ ANNA szerk., Éltető anyanyelvünk. Bp.
- CD. = FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studiorum et opera Georgii Fejér. I–XI (in 43 vol). Budae, 1829–1844.
- CZEGLÉDY KÁROLY 1950. Új adat a besenyők történetéhez. Magyar Nyelv 361–2.
- DEÉR JÓZSEF 1938. Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1914. Árpád-kori török személyneveink. Magyar Nyelv 296–8.
- GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1–4. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1939. Besenyők és magyarok. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1948. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Bp.  
 HazOkI. = Hazai oklevéltár 1234–1536. Bp., 1879.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1901. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 3. Bp.
- KMTLex. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő KRISTÓ GYULA.  
 Szerkesztők ENGEL PÁL és MAKK FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA 1970. Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 116–9.
- LIGETI LAJOS 1940. Attila hunjainak eredete. In: NÉMETH GYULA szerk. 1940: 11–30.
- LIGETI LAJOS 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.
- NÉMETH GYULA szerk. 1940. Attila és hunjai. Bp.
- NÉMETH GYULA 1991. A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp.
- PAIS DEZSŐ 1949. Turul. Magyar Nyelv 37–43.
- PAIS DEZSŐ 1975. A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Helsinki, 1950.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. A honfoglaló magyar nép. Bp.
- SRH. = Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1. Bp., 1937.
- SZÚCS JENŐ 1997. A magyar nemzeti tudat kialakulása. Bp.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1999. Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ és BOLLÓK JÁNOS. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Bp., 1999.
- ZalaOkI. = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerkesztik NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ és NAGY GYULA. 1–2.

BENKŐ LORÁND

### Árpád “de genere Turul”

Anonymus’ gest (cca. 1210) mentions the myth of origin of the Hungarians, in which a bird referred to as *astur* ‘hawk, falcon, etc.’ features prominently. Simon Kézai’s chronicle (1282) gives the Hungarian name of the same bird as *turul* ‘eagle’, with reference to the clan of Árpád the conqueror. This bird name of a Turkic origin, with the associated beliefs going back to the age of the conquest, became a symbol of Hungarian national ideology in the historiography and literature of the nineteenth century and, in their wake, also in the common knowledge of Hungarians. The author points out that the name is the individual coinage of Kézai, of a Pecheneg descent himself; it has no real content and was not known in Hungarian sources from before the chronicle that was subsequently lost and became known again in the eighteenth century. Despite its romantic overtones, the symbol of the *turul* is an organic and indispensable component of Hungarian national consciousness today.

LORÁND BENKŐ